

BİR AHLÂK KİTABI OLARAK KUR'ÂN*

Quran as a Morality Book

Mehmet ERGÜN**

Özet

Kur'ân, İslam dininin ana konuları olarak itikat ve ibadetin yanında ahlâka dair hükümler de içermektedir. Bizim tespitlerimize göre sayıları 600'ü bulan bu ayetler Kur'ân'ın aynı zamanda bir ahlâk kitabı yönünün de bulunduğunu göstermektedir.

İnsanların sahip olmasını istediği ahlâk anlayışının niteliğine bakıldığında bunun Kur'ân'da vahiy, Hz. Peygamber'in ve sahabilerin davranışları esas alınarak yapıldığına şahit olmaktayız. Son ikisinin kaynağının yine vahiy olduğunu da unutmamak gerekir. Ahlâk, Kur'ân'da din, itikat ve ibadet kavramlarıyla bir sebep sonuç ilişkisi içerisinde. Özellikle ibadetlerin yapılmasının emredilme sebeplerinden birinin de kişideki ahlâkî davranışları geliştirmek olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kur'ân'da yer alan ahlâkî kavramlar ele alındığında akıl ve vicdanın ahlâk duygusunun temeli olduğu ancak vahyin yönlendirmesi olmadan bunların tek başlarına yetersiz olacağı görülmektedir. Kişi iyi ile kötüyü ancak aklın bir faaliyeti olan ilim sayesinde ayırabilir. Ahlâkî davranışların tam bir değerlendirmeyi tabi tutulmaları için kişinin hürriyet ve iradesini özgürce kullanmasına bağlıdır. Bu şekilde yerine getirdiği sorumlu ve yükümlü olduğu davranışlar sonucunda belli bir müeyyideye tabi tutulur. Bu müeyyideler de ahlâkî, kanuni ve ilahi olmak üzere üç çeşittir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Ahlâk, Din, İtikat, İbadet

* Makale Gönderim Tarihi: 10.03.2017- Makale Kabul Tarihi: 29.06.2017

** Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, e-posta: mehmedergun@gmail.com

Abstract

The Qur'an, the sacred book of the Islamic religion, contains provisions about morality as well as belief and worship, which are the main subjects of a religion. According to our findings, these verses about 600 indicate that the Qur'an is also a book of morality.

When we look at the sources of the moral understanding of the Qur'an, We see the behavior of the prophet and his companions. It is also important to note that the source of the last two is again revelation..

Morality is in the Qur'an in a cause and effect relation with the concepts of religion, belief and worship. We can easily say that one of the reasons for being ordered to do worship is to develop moral behavior in the person.

When we deal with the moral concepts in the Qur'an, we see that the moral sense of reason and conscience is fundamental, but without their inspiration, they alone will be inadequate. A person can divorce from good and evil through knowledge, which is an activity of mind. The moral behavior depends on the free use of freedom and will of the person to be subjected to a full assessment. It is subjected to a certain liability as a result of behaviors that it is responsible and liable to fulfill in this way. These sanctions are three kinds of moral, legal and divine.

Key Words: Qur'an, Morality, Religion, Belief, Worship.

I. Giriş

Kur'ân hakkındaki tartışmaların en önemlilerinden birisi Kur'ân'ın içerdiği bilgiler yönüyle “ne kitabı!” olduğudur. Bu soruya cevap bulma amacıyla Kur'ân'a bakıldığında ayetlerin “3A” formülüyle ifade edebileceğimiz üç ana başlık altında toplandığı görülmektedir. Bunlar; Akâid (İnanç), Ahkâm (İbadet - Muamelat) ve Ahlâktır.

Akâid, bir dine mensup olmanın en temel şartıdır. Belli bir dinin akâidi ile ilgili hükümlerini kabul etmedikten sonra o dine girmek mümkün değildir. Ahkâm ise dinin, mensuplarından yerine getirmelerini istediği ibadet ve muamelat ile ilgili hükümlerdir. Ahlâka gelince, o bazı yönlerden diğer ikisinden ayrılır. Dinlerin akâid ve ahkâm anlayışları birbirinden çok farklı iken, ahlâk alanındaki hükümlerinin genelde birbiriyle örtüştüğü görülmektedir. Vicdanın ahlâk üzerindeki etkisini hesaba kattığımızda da bu durumun son derece normal olduğunu anlaşılacaktır. Bu olay da bize “aklın yolu birdir” sözünü hatırlatmaktadır.

Bir dine mensup olmak sadece belli kutsal varlıklara inanmak değil, o kutsal varlıklar tarafından yapılmaları istenilen belli davranışlarda bulunmayı da kabul etmek demektir. Bu davranışların birçoğu ise ahlâk alanına aittir. Yine ibadetlerin yapılaş

amaçlarından birisi de kişilerin dine karşı sorumluluk bilinçlerini canlı tutmak ve bu sayede ahlâkî emirleri yerine getirmelerine yardımcı olmaktır. Ayrıca akâid ve ahkâmın etki alanı genelde ferdin kendisi iken ahlâkî davranışlar sonuçları icabı toplumun diğer fertlerinin de etkilediğinden dolayı daha sosyal içeriklidir.

Kaynağı ister din ister şahıs olsun bütün ahlâkî sistemlerin gayesi, kişinin hem kendi şahsıyla hem de toplumun diğer fertleriyle barışık olmasını sağlamaktır. Diğer dinler gibi İslam dini de ahlâk konusuna büyük önem vermiştir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi de bizim tespitimize göre Kur'ân'da ahlâk ile ilgili ayetlerin sayısının altı yüze yaklaşmasıdır ki bu sayısı daha da arttıran ilim adamları vardır.

Bu çalışmada Kur'ân bir ahlâk kitabı olması yönüyle ele alınmıştır. İlk olarak Kur'ân'ın, Müslümanların ahlâkî yaşantılarını düzenlemede onlara kaynak olarak gösterdiği öğeleri sıralanmıştır. İkinci olarak ahlâkın, din, iman ve ibadet kavramlarıyla olan ilişkilerini irdelenmiş ve son olarak da temel ahlâkî kavramlar olan akıl-vicdan, ilim-cehalet, hürriyet-irade, vazife, mesuliyet mükellefiyet ve müeyyide konularını ve bunların Kur'ân'da ele alınışları incelenmiştir.

II. Kur'ân Temelli Ahlâk'ın Kaynakları

Ahlâk kurallarını, insanın vazifelerini ve hayatımızı düzenleyen muamelelerin dayandığı kanunları insanlara ilk öğreten kaynak ilahi dinlerdir.¹ Bu dinlerin ana kaynağı da kutsal kitaplardır. Ahlâkî açıdan iyilik ve kötülükleri tayin konusunda sadece aklın rehberliğini kabul etmek son derece tehlikelidir.² Buna göre ahlâkın ilkelerini belirlemede sadece filozofların şahsi kanaat ve araştırmalarına dayanan görüş ve fikirleri kabul etmek, sabit ve değişmez bir kanun yapmaya yetmez. O halde ahlâk kaideleri din ile desteklenmedikçe, bütün insanlık tarafından kabule mazhar olamaz ve olamamıştır da.³

Bir kısım insanlar tarafından değerli bulunan bir davranışın diğer bir kısım tarafından aynı şekilde kabul görmemesi toplumların değer ve ahlâk ölçülerini tam

¹ Ahmed Nâim Babanzâde, *İslam Ahlâkının Esasları*, Yücel Yayınları, İstanbul, 1963, s.20.

² Bakara, 2/216.

³ Ali Turgut, *Kur'ân-ı Kerim'de Ahlâk Esasları*, Şamil Yayınları, İstanbul, 1980, s.31.

doğru ve objektif bir şekilde kendiliğinden tespit edemeyeceklerini göstermektedir. Hele ahlâk gibi insanlığa birçok alanda yön verecek bir değer kaypak ve değişken değil, aksine sabit ve köklü bir esas olması gerekir.⁴

Nitekim İslam dini, peygamber vasıtasıyla insanlara gönderilen ilahi bir vahye dayanmaktadır. Bu itibarla bu dine ait ahlâkî prensipler, inanç esaslarında olduğu gibi ilahi emirlere dayanmıştır. Birçok konuda insan düşüncesinin de aynı sonuca varması mümkündür, fakat esas itibarıyla İslam'da kati bir mana ifade eden, bir filozofun, bir hukukçunun veya bir ahlâk bilgininin muhakemeleri değil, onun ilahi yönüdür.⁵

Kur'ân'a bakıldığında onun insanlara sunduğu ahlaki davranışların kaynakları olarak vahiy, Hz. Muhammed ve onun ashabının davranışları görülmektedir. Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim.

A. Vahiy

Kur'ân-ı Kerim'de "ahlâk" kelimesinin tekili olan "huluk" kelimesi biri "ahlâk"⁶, diğeri ise "âdet"⁷ manasında olmak üzere iki defa geçmektedir. Bunun yanı sıra bazı ayetlerde "tezkiye"⁸ ve "hikmet"⁹ tabirlerinin de ahlâkın eşanlamlısı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kur'ân'ın önerdiği ahlâk anlayışının bu konudaki diğer bütün yaklaşımlardan ayrıldığı temel nokta onun 'nihai iyi' ve 'değer'in merkezine Allah'ı koymasıdır. Kur'ân'ın bu bağlamdaki en temel vurgularından biri 'değer'e ilişkin mutlak bilginin ancak Allah'ın bilgisi olduğudur. Bu, insanın kendi başına 'değer'in bilgisine, yani 'iyi'nin ne olduğuna bir şekilde erişemeyeceği şeklindeki bir değer agnostisizmini gerektirmez. Fakat insanın bu konuda mutlak bir bilgiye sahip olmadığı ve bu konuda yanıldığından veya yanılabilceğinden kendisi için iyi olanın bilgisine her zaman sahip olamayacağını ifade eder. Nitekim Kuran'da insanın kendisi için iyi olan bir şeyi istemeyeceği gibi, kötü olan bir şeyi de sevebileceği açıkça ifade edilmiştir.

⁴ Mehmet Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, II. baskı, İstanbul, 1980, s.45.

⁵ Muhammed Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, çev: Kemal Kuşçu, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961, s.81.

⁶ Kalem 68/4.

⁷ Şuara 26/137.

⁸ Şems 91/9-10.

⁹ İsrâ 17/39; Lokman 31/12.

*...Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz ise bilemezsiniz.*¹⁰

Dolayısıyla, gerçek anlamda neyin iyi ve neyin kötü olduğunun insana vahiy yoluyla bildirilmesi Allah'ın bir rahmetidir.¹¹

Kur'ân-ı Kerim içerdiği ahlâkî esaslar yönünden incelendiğinde, insanları hidayete sevk eden¹² ve mutluluğu engelleyen davranışlardan kaçınmayı emreden¹³ ibarelere sıkça rastlanmaktadır. Bu ayetler Kur'ân'ın ahlâkî güzelleştirme amacına hizmet etmektedirler. Vahyin, ahlâkî yaşayışta kaynak olduğu pek çok ayetten anlaşılabilir. Bu ayetlerde Kur'ân'dan, hükümlerine uyulması gereken¹⁴, insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkararak¹⁵, kötülüklerden sakındıran¹⁶, hidayet¹⁷, rahmet, şifa¹⁸ ve en doğru yolu gösteren bir kitap¹⁹ olarak bahsedilmektedir.

B. Hz. Muhammed ve Sünneti:

Kur'ân'da ifade edilen ahlâk anlayışının ikinci kaynağı Hz. Peygamber'in sünnetidir. Zaten Hz. Aişe'nin ifadesiyle Hz. Peygamber'in ahlâkî bizzat Kur'ân ahlâkıdır.²⁰

Değişik ayetlerde Hz Muhammed'in yüksek derecesi ve fazileti anlatılarak insanların ahlâk yönünden onu kendilerine rehber edinmeleri²¹ istenmiştir. Bazı ayetlerde Allah'a itaat ile Peygamber'e itaatin birlikte zikredilmesi çok önemlidir.

*“Allah'a ve peygambere itaat edin ki rahmete erdirilesiniz.”*²²

¹⁰ Bakara, 2/216.

¹¹ Mehmet Sait Reçber, “Kur'ân ve Ahlâk Metafiziği”, IX. Kur'ân Sempozyumu, Konya, 14-16 Nisan 2006, Fecr Yayınları, Ankara, 2007, s. 62.

¹² Bakara 2/2.

¹³ Hucurat 49/12.

¹⁴ En'am 6/155.

¹⁵ Hadid 57/9.

¹⁶ Nahl, 16/90.

¹⁷ Bakara, 2/2.

¹⁸ İsrâ, 17/82.

¹⁹ Yunus, 10/57.

²⁰ Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 139.

²¹ Ahzab 33/21.

²² Al-i İmran, 3/132.

*“Kim Allah’a ve resulüne itaat ederse gerçekten büyük bir kazanç elde eder.”*²³

Hz. Peygamber, Kur'ân'da Allah'ın kitabını insanlara okuyup öğreterek onları sapıklıktan (ki ahlâkî sapıklık da buna dahildir) kurtaran kişi olarak tasvir edilir.²⁴

Kişiler arasında meydana gelebilecek anlaşmazlıklarda müracaat edilecek makam olarak Allah ile O'nun elçisi gösterilmektedir.²⁵ Bu tür anlaşmazlıklar sonucunda aşağıdaki ayette de belirtildiği üzere Hz. Peygamberin hükmünü şek ve şüphesiz olarak kabul etmek gerekir.

*“Hayır, rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.”*²⁶

Kur'ân'a göre, Allah ve Peygamber'in hükmünü tanımamak ve emrinden uzaklaşmak hem dünyada hem de ahirette bela ve hüsrana sebep olur.²⁷

Kur'ân-ı Kerim'de ahlâkî özellikleri; Allah'tan korkan,²⁸ sözünden dönmeyen, yeminin bozmayan,²⁹ yapılan her türlü iyilik ve kötülüğün hesabının sorulacağına inanan,³⁰ inanmayanlara zor ve ağır gelse de, ahlâkî tebliğine devam eden,³¹ Kur'ân'a uyararak Allah'ın rızasına eren,³² akrabalarına, yoksullara, yetimlere, borçlulara ve kölelere yardım eden,³³ affeden,³⁴ kendine yapılan kötülüğü en güzel bir şekilde önleyip, düşmanını bile kendine dost yapan,³⁵ insanların yaptıkları zulüm ve kötülüklerden dolayı üzüntü duyan,³⁶ zandan, kusur araştırmaktan ve kişileri arkasından

²³ Ahzab 33/71.

²⁴ Al-i İmran 3/164.

²⁵ Nisa 4/59.

²⁶ Nisa 4/65.

²⁷ Nur 24/63.

²⁸ Al-i İmran 3/98.

²⁹ Nahl 16/92.

³⁰ Lokman 31/16.

³¹ Şuara 42/13.

³² Maide 5/6.

³³ Bakara 2/177.

³⁴ Bakara 2/219.

³⁵ Fussilet 41/34.

³⁶ Al-i İmran 3/128.

çekiştirmekten kaçınan,³⁷ namus ve iffetini koruyan³⁸ şeklinde belirtilen müminlerin ahlâk sahasındaki en büyük örnek ve önderleri bizzat Hz. Peygamber olmuştur.

C. Ashab ve Onların Davranışları:

İslam dinini ilk elden ve en sağlam kaynaktan öğrenmelerinin de etkisiyle, ashap, tabiin ve onları takip eden Müslümanlar Kur'ân'ın benimsediği ahlâk anlayışının kaynaklarından biridirler. Ashaptan özellikle muhacir ve ensar olarak bilinen iki grup ve onların yolunun takipçisi olan diğer müminler hakkında Kur'ân kendilerinden övgü ile bahsetmektedir.

*“Muhâcirlerin ve ensarın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan razıdırlar. Onlara, sonsuza dek hep içinde kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur.”*³⁹

Bu ayette Allah Rasûlü ile her iki kibleye karşı namaz kılan, Hudeybiye'de Rasulullah'a biat eden, Bedir savaşına katılarak şehadeti arzulayan, Muhacir ve Ensar kastedilmektedir. “Onlara güzellekle tabi olanlar” ise, Peygamberi görmemiş olan tabiiler ve kıyamete kadar sahabilerin yolunu güzellekle takip edip, davranışlarında onlara uyan müminlerdir.⁴⁰

III. Kur'ân'da Ahlak'ın Din, İman ve İbadet İle İlişkisi

A. Ahlâk'ın Din ile İlişkisi

Lügat kitaplarında ahlâkın tekili olan (خُلُقٌ) “Hulk” kelimesinin bir manasının da “din” olarak belirtilmesi⁴¹ bu iki olgu arasındaki ilişkinin bir göstergesidir. Lügatçiler bu eş anlamlılığa delil olarak da “*Ve sen elbette yüce bir ahlâka sahipsin*”⁴² ayetini göstermektedirler.

³⁷ Hucurat 49/12.

³⁸ Mü'minin 23/5.

³⁹ Tevbe 9/100.

⁴⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, I-IX, İstanbul, 1935, IV, 2606-2607.

⁴¹ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, I-XII, Mısır, 1306 h., VI, 337.

⁴² Kalem 68/4.

Ahlâkın, din ile yakın münasebeti dinlerin kutsal kitaplarındaki kıssalarda da açıkça görülür. Ad, Semud ve Nuh kavimlere sadece Allah'a inanmadıkları için değil, aynı zamanda ahlâka aykırı hareket ettikleri için de cezalandırılmışlardır. Aynı şekilde Lut kavminin Allah'ın gazabına uğraması, bu kavmin anormal ahlâkî davranışlarda bulunmaları⁴³ sebebiyledir.⁴⁴

Birey planında düşünüldüğünde dini ve ahlâkî duyguların ferdin vicdanında farklı merkezlerden idare edilmediği görülecektir. Ancak, aynı merkezden yönlendirilen hareketlerin dıştaki tezahürlerine bu dini, bu da ahlâkî bir harekettir diye farklı isimler verilmektedir.⁴⁵

Tarih boyunca din ile ahlâk birbiri içinde yaşamış olmakla beraber, bu iki kurumun toplumlar tarafından kabulü farklılık göstermektedir. Nitekim günümüzde ahlâk her kesim tarafından olmazsa olmaz bir gereklilik olarak kabul edildiği ve kurallarına uyulduğu halde, din fertler tarafından aynı derecede benimsenmemektedir.

2010-2015 yılları arasında din görevlisi olarak bulunduğum ve ateizmin oldukça yaygın olduğu⁴⁶ İsveç'te bu durumu bizzat gözlemledik. İnsanlar hayatlarında dini ritüellere yer vermemelerine rağmen doğruluk, dürüstlük, insan hakları, sabır, hoşgörü ve dayanışma gibi ahlaki davranışlarda son derece hassas davranmaktadırlar.

2010 yılında George Washington Üniversitesi'nden Scheherazade S. Rehman ve Hossein Askari'nin uluslararası bir akademik dergide (Global Economy Journal) yayımlanan "İslam Ülkeleri Ne Kadar İslami?" adlı makaleye göre, İslam dininin ortaya koyduğu iktisadi ilkeleri uygulama açısından devletler bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda sıralamada ilk sırada Yeni Zelanda yer alırken listenin en üstünde yer alan İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülke ise ancak 38. sıradaki Malezya olmuştur.⁴⁷

⁴³ Ankebut 29/28-36.

⁴⁴ Yusuf Ziya İnan, *Ahlâk Nizamında Din*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1964, s.20.

⁴⁵ Emin Işık, *Kur'an'ın Getirdiği*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s.166.

⁴⁶ http://yedi24.net/dunya_ateizm_haritasi_yayinlandi/ (23.07.2017 tarihinde alıntılanmıştır.)

⁴⁷ Murat Yülek, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/islam-ulkeleri-ne-kadar-islami/22738> (23.07.2017 tarihinde alıntılanmıştır.)

Din ve ahlakın insanlar tarafından benimsenmesindeki bu farklılığın başlıca nedeni, ikisinin mahiyet ve amaçları arasında önemli farkların bulunması ve hele dinin, ahlâkı aşan bir takım mistik unsurlar içermesidir.⁴⁸

Kanaatimizce ahlâk kurallarının, din kurallarına oranla daha fazla dünyevi faydalar içermesi de bu konuda etkili olmaktadır.

B. Ahlâk'ın İman ile İlişkisi

Kur'ân'da "iman" ile "amel" kavramlarının pek çok ayette yan yana zikredilmesinin⁴⁹ amacı, kalbe ait bir olgu olan iman ile imanın dışı vurumu olan amel arasındaki ilişkileri belirtmek ve mutlak manada kamil bir imanın, hem kalbî hem de amelî boyutlarının birleşmesinden meydana geldiğini vurgulamaktadır. İmanın dışı yansıyan amel boyutu, genel olarak ibadetler, ahlâkî davranışlar ve hukuki ilişkiler şeklinde kişinin hayatında yer alır. Dolayısıyla imanı bütün bir mümin için, ahlâkî davranışlar imanın fizyolojik (dış) boyutlarından birisidir.⁵⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere insanın gerçek bir mümin olması için sadece nazil olan Kur'ân hakikatlerine sağlam bir şekilde inanması yeterli değildir. Bunun yanında ayrıca onun, malıyla ve canıyla iman hizmetinde çalışması gerekir.⁵¹ İyi bir mümin ve iyi bir birey olarak vecibelerini yerine getirmelidir. Çünkü Kur'ân, müminlerden iyilik yapmalarını istemiştir.⁵² Öyleyse din, aynı zamanda hem bir akide, hem de bir kanun, hem de bir inanç müessesesidir.⁵³ Ulvî hakikatlere iman etmek ve gerek ferdi, gerekse toplumsal ilişkilerde daima faziletli bir şekilde harekette bulunmak;⁵⁴ işte Kur'ân'ın iyilikle ilgili tarif bundan ibarettir.⁵⁵

Ahlâk ile imanın münasebetleri hakkında şu değerlendirmeler de yapılmaktadır: İman, ahlâkın en önemli desteği ve esası sayılır. Hatta iman olmadan fert üzerinde yaptırım gücü olan ahlâk sağlanamaz. Aynı şekilde iman, ancak yüksek ahlâkla kemale

⁴⁸ Cemil Sena, *İnsanlar ve Ahlaklar*, Okat Yayınları, İstanbul, 1970, s.23.

⁴⁹ Bakara 2/225; Al-i İmran 3/57; Tin 95/6.

⁵⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'ân'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 10-11.

⁵¹ Hucurat 49/15.

⁵² Enfal 8/2-3; Hacc 22/77.

⁵³ Bakara 2/285.

⁵⁴ Bakara 2/177.

⁵⁵ Muhammed Abdullah Draz, *Kur'ân'a Giriş*, çev: Salih Akdemir, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2000, s.67.

erer. Çünkü imanın asıl amacı; insanı Allah'a bağlamak ve O'na yükseltmektir. Allah'a yükselmek ise iki yolla gerçekleşir: Birisi; kişinin Allah'a karşı olan görevlerini en mükemmel şekilde yerine getirmesi, diğeri de Allah'ın yaratmış olduğu kullarına karşı şahsi ve içtimai vazifelerini ifa etmesidir.

İnsanın, herhangi bir gerçeği itiraf edip bunu kabul etmesi bir fazilettir. Gerçeği, doğruyu görmemezlik veya kabul etmemezlik ise fazilete aykırıdır. İman, ilahi gerçekleri, itiraf ve kabul etmek olması sebebiyle bizzat kendisi bir fazilet olup, ahlâkî bir davranıştır.⁵⁶

Sonuç olarak anlıyoruz ki zayıf ahlâk, zayıf imanın delilidir. Çünkü Allah'ın emirlerine ve yasaklarına riayet etmek ancak güçlü bir imanla mümkündür. Nitekim Allah, müminlere bir şeyi emrettiği zaman birçok ayette⁵⁷ önce “*Ey iman edenler!*” diye hitap edip onların imanlarını hatırlamalarını sağlayıp ve sonra emrini bildirmektedir.⁵⁸

C. Ahlâk'ın İbadet ile İlişkisi

Kur'ân'ın içerdiği üç temel konudan biri olan ibadetlerin amacı; kul ile yaratıcı arasındaki manevi bağı daima sıcak tutmak ve kesintiye uğratmamak olarak tarif edilebilir. Fakat ibadetler sadece Allah ile kul arasındaki manevi bir ilişki olarak kalmamakta ve insanın yaşadığı diğer alanlara ve özellikle ahlâka tesir etmektedir.

Allah'ın emirlerini dinlemek, ahlâkın temelidir. İnsanın kemale ermesi ve cemiyetin huzuru bu sayede sağlanır. Bütün ibadetler insanın kurtuluşu ve rahatı içindir. Yoksa Allah, yapılmasını emrettiği ibadetlerden müstağnidir.⁵⁹ İslam dininin kendi müntesiplerine yerine getirmelerini emrettiği ibadetler, belli hareketlerin periyodik olarak tekrarlanması değil; bilakis kişinin güzel ahlâkı yaşaması ve bu ahlâka devamlı suretle sahip olmasını sağlamak için yapılan alıştırmalardır.⁶⁰

⁵⁶ Mikdat Yalçın, *İman ve Ahlâkın Hayati Değerleri*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1981, ss. 153-155.

⁵⁷ Bakara 2/104; Bakara 2/178; Nisa, 4/136; Tevbe 9/123... vd.

⁵⁸ el-Gazzâlî, Muhammed, *Huluku'l-Müslim*, Daru'l-Beyan, Kuveyt, 1970, s.9.

⁵⁹ Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1973, s.71.

⁶⁰ eş-Şarkâvî, Muhammed Abdullah, *el-Fikru'l-Ahlâkî*, Mektebetü'z-Zehra, Kahire, 1988, s.127.

Toplumsal ahlâk açısından ibadetler cemiyetin huzuru ve bireylerin kaynaşması hususunda; kişinin diğer mümin kardeşiyle daha samimi olmasını ve insanı vicdanı terbiye ederek kişilerin ruhi bir bağla bağlanmalarını sağlar.⁶¹

Bunun içindir ki; İslam dini, insanların günde beş vakit camide toplanmalarını emretmiş ve toplu halde kılınan namazın münferit kılınan namazdan sevap yönüyle daha üstün olduğunu bildirmiştir.⁶² Böylece müminlerde “kuvve” halinde bulunan tabii yakınlaşma duygusu “fiil” haline geçer, sonra da kendilerini birleştiren inançları yardımıyla bu yakınlaşma duygusu daha da güçlenir. Bu anlayışa göre beş vakit namaz günlük, Cuma namazı haftalık, bayram namazları yıllık ve Hac ise inananların ömürlük dayanışma toplantısı sayılabilir.⁶³ Ancak burada ibadetlerin, insanlara sadece bazı ahlâkî erdemleri kazandırmak amacıyla meşru kılındığını söylemek de yanlış olur.⁶⁴

Kur’ân, değişik vesilelerle ibadetlerin insanın ahlâkına tesir ettiğini vurgulamaktadır. Şimdi bazı ibadetlerin insan ahlâkına nasıl tesir ettiğine bakalım.

1. Namazın Ahlâka Etkisi

Adabına uygun olarak, vaktinde ve istikrarlı bir şekilde yerine getirilen namaz ibadeti insan ruhunu etkiler, onu iyiliklere yöneltir ve kötülüklerden sakındırır. İnsan ruhunda hiçbir müspet gelişme sağlamayan namaz, hakkıyla eda edilmekten uzak, sadece bir alışkanlıktan ibaret kalır.⁶⁵ Nitekim Kur’ân’da “*Vay o namaz kılanlara!*”⁶⁶ denilerek bu şekilde namaz kılan kişiler kastedilmektedir. Namazın insanların kötü davranışlardan kaçınmalarını sağlayacağı şu ayette belirtilmektedir.

*“Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah’ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir.”*⁶⁷

⁶¹ Ebû Zehra, Muhammed, *el-Müctemau'l-İnsan fi Zilli'l-İslam*, Daru'l-Fikr, II. Baskı, Beyrut, 1970, s.89.

⁶² Buhârî, *el-Cemâat ve'l-İmâme*, 1; Müslim, *Mesâcid*, 247.

⁶³ İbn Miskevî, *Ahlâkî Olgunlaştırma*, çev.: A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 126-127.

⁶⁴ Kasapoğlu, *Kur’ân’da Ahlâk Psikolojisi*, s11.

⁶⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988, VI, 516.

⁶⁶ Mâûn 106/4-5.

⁶⁷ Ankebut 29/45.

Öncelikle namaz içinde kötü ve iğrenç şeyler zaten yapılamaz.⁶⁸ Namaz dışında ise namazın müminin vicdanına yerleştirdiği kuvvet onu daima hayır işlere, iyiye ve güzel olana sevk eder, şer ve kötülüklerden, fuhuş ve münkerden sakındırır.⁶⁹ Namaz şecaat ve cömertliğin geliştirilmesini sağlar.⁷⁰

Namaz, koku ve heyecan anında insanları sakinleştirici bir özelliğe sahiptir. Korkuya kapılan Müslümanların en fazla ihtiyaç duydukları şey Allah'ın zikirle kalplerinin yatışmasıdır. Müslüman korku anında bile⁷¹ Allah ile olan bağı kesmez.⁷²

2. Orucun Ahlâka Etkisi

Dinimizin en önemli emirlerinden olan oruç ibadeti tıbbi faydalarının yanında fert ve cemiyet ahlâkı üzerinde de olumlu etkiler yapmaktadır.

Prencip olarak ibadetler faydalarından dolayı değil, Allah'ın emri olduğu için yapılır. Oruç da böyledir. Ama şurası gerçektir ki Allah'ın emrettiği şeyler aynı zamanda insanın yararına olan şeylerdir.⁷³

Oruç ibadeti, ister bir “nefsi terbiye” vasıtası, ister dini ve sosyal bir norm olarak kabul edilsin, her halükarda işin içine öğrenme süreci girmektedir. Konuya öğrenme psikolojisi açısından bakıldığında, oruç tutarken bir insan en azından zaman şuuru ve davranışları kontrol etme gibi hususları öğrendiği görülmektedir. Konuya psikanalitik teori açısından bakıldığında, daha küçük yaşlarda taklit ve aynileşme yoluyla kişi aile ve yakın çevrede oruç tutanları taklit ederek onların dini tutum ve davranışlarını özümser ve kendine mal eder. Dolayısıyla eğitimin bir sonucu olarak gelişen psikanalitik manadaki “ben” ve “üst ben”in gelişmesinde bir etkisi olmaktadır. Böylece oruç ile şahsiyet yapısı arasında, benlik değerleri, üst benlik, vicdan veya ahlâkî sınır bakımından ilişkiler kurulabilir.⁷⁴

⁶⁸ Elmalılı, V, 3780.

⁶⁹ el-Kardâvî, Yusuf, *İbadet*, trc: Hüsamettin Cemal, Muvahhit Yayınları, Trabzon, 1986, s. 287.

⁷⁰ Bakara 2/153; Mearic 70/19-23.

⁷¹ Nisa 4/101.

⁷² Namazın Ahlâka Tesiri Hakkında Daha Fazla Bilgi İçin bkz: Tabbâra, Afif, *İlmin Işığında İslamiyet*, çev: Mustafa Öz, Kalem Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 1981, s. 267 vd.

⁷³ Ateş, I, 304.

⁷⁴ Veysel Uysal, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1994, s.21.

Oruç ibadetinin pek çok yönden faydası olmasına karşın konumuz gereği ahlâksal yönünü ele aldığımızda şu etkilere sahip olduğunu görürüz. Oruç öncelikle lezzet ve şehvet hislerine karşı iradeyi güçlendirir⁷⁵ ki, bu iki huy ahlâklı olmanın önündeki engellerin en önemlilerindendir. Zaten kanaatimizce orucun farzietini bildiren ayetteki “*Umulur ki korunursunuz.*”⁷⁶ ifadesi bu hususu dile getirmektedir.

Oruç, maddi refaha sahip kişilerinde ellerinde imkan varken belli bir süre bazı bedeni ve şehvi arzularını karşılamalarının kısıtlayarak onların sosyo-ekonomik yönden daha alt seviyelerdeki kişilerin durumlarını daha iyi anlamalarını sağlar ve bu sayede toplumsal barışa katkıda bulunur.⁷⁷

Oruç, insanın duygu ve düşüncelerine saflık ve incelik kazandırır. İnsanı şefkatli ve yumuşak huylu yapar.⁷⁸ Sevgi, merhamet gibi duyguların açığa çıkmasına zemin hazırlar. Kalpleri yumuşatıp iman gereği iyi huyların canlanmasına aracılık eder.⁷⁹

3. Haccın Ahlâka Etkisi

Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, Haccın hakikatini şu şekilde tarif etmektedir. “*Bil ki, haccın hakikati; kendilerine nimet verilmiş olan Peygamberler, siddıklar, şehitler ve salihlerin halini hatırlatan bir zamanda ve kendisinde apaçık ayetlerin bulunduğu bir mekanda salih kimselerden oluşan büyük bir topluluğun bir araya gelmesidir.*”⁸⁰

Hem mal hem de beden ile yapılması cihetiyle diğer ibadetlerden ayrılan hac ibadeti toplumsal kaynaşmanın en geniş çapta yaşandığı bir platformdur. Bu sosyal yönü sayesinde hac ibadeti insan sevgisini ve İslam kardeşliğini geliştirir. İnsanların Allah katında eşit olduğu düşüncesini aşılıyarak insanların kibir ve gurura kapılmalarını önler. İradeyi güçlendirir, zorluklara karşı insanı sabırlı ve dayanıklı yapar. Nefse hâkim olmayı öğretir. Dini duyguların gelişmesine tesirde bulunarak, bu duygunun şuur haline gelmesine yardım eder.⁸¹

⁷⁵ Ebu Zehra, s.91.

⁷⁶ Bakara 2/183.

⁷⁷ Tabbâra, s.273.

⁷⁸ Ateş, I, 304.

⁷⁹ es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Ravâiu'l-Beyân*, I-III, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986, I, 230.

⁸⁰ ed-Dehlevî, Şah Veliyyullah, *Hucceullâhi'l-Bâliğa*, şerh: Muhammed Şerif Sukker, Dâru İhyâi'l-Ulûm, I-II, Beyrut, II. Baskı, 1992, s.222.

⁸¹ Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerimde Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, s.220.

Hac, ferdi şuurun asgari seviyeye inip, içtimai şuurun en üst sınıra eriştiği bir ibadettir. Hacda oluşan içtimai heyecan ve coşku seline kendilerini kaptıran bireyler, cismani varlıklarından sıyrılarak toplum içinde erirler. Fert olarak fani, toplum olarak baki olurlar. Kur'ân bu hususa şu şekilde vurgu yapmaktadır.

“Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapsak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!”⁸²

Ayette de açıkça ifade edildiği gibi üzere hac esnasında, toplum huzuruna zarar veren ve günah sayılan işlere yönelmek kesinlikle yasaklanmıştır. Tabii ki bu ifade hac bitiminde bu yasağın kalkacağı anlamına gelmez. Kanaatimizce dünyanın dört bir yanından gelen ve sadece inanç birliği olan, bunun yanında dil ve kültür yönünden farklılık gösteren insanların bir arada, huzur ve sükunet içerisinde ibadetlerini yerine getirebilmelerinde bu uyarının faydası muhakkaktır.

4. İnfakın Ahlâka Etkisi

Toplumsal ahlâk yönünden faydası en bariz bir şekilde görülen, genel olarak infak adını verdiğimiz zekat, fitre, sadaka vb. ibadetlerdir. Diğer ibadetler ahlâkımızı dolaylı yoldan etkilerken, infak ibadetinin bizzat kendisi ahlâkî bir olaydır.

Şüphesiz mal ve servet oldukça çekici ve tatlıdır. İnsanoğlu yaratılış gereği paraya çok tutkun ve düşkündür.⁸³ Belli bir oranda bu düşkünlük makul ve gereklidir. Çünkü Kur'ân'da dünya malının insanların geçim kaynağı teşkil ettiği kabul edilir.⁸⁴ Bu, İslam dininin mala verdiği önemi ifade eder. Ancak yine Kur'ân'da insanların mallarında, ihtiyacını açıklayanlara da, gizleyenlere de verilecek bir hakkın bulunduğu zikredilir.

⁸² Bakara 2/197.

⁸³ Al-i İmran 3/14; Tevbe 9/24-35; Fetih 48/15.

⁸⁴ Zariyat 51/19; Mearic 70/24-25.

Her hastalık kendi cinsinden bir şeyle tedavi edilir kuralı uyarınca, maldan gelen hastalık yine malla tedavi edilir.⁸⁵ Bundan dolayı malın belli bir kısmının yoksullara verilmesi ve hayır yolunda harcanması emredilmiştir.⁸⁶

Allah'ın farz kıldığı zekat; Kur'ân'ın toplumu terbiye etmek için kullandığı yollardan biridir. Çünkü o kalpleri cimrilik ve hırstan doğan hastalıklardan temizler.⁸⁷ Ruh sağlığının temeli insanın sosyal hayata iştirak etmesi ve topluma faydalı olduğunu hissetmesine bağlıdır. Zekat ise toplumsal katılımın ve canlı örneklerinden birisidir. Zekat kişiyi mali ibadete alıştırmak suretiyle, onu ruhi bunalımlara hatta intihara kadar götüren mal tutkusunun esire olmaktan kurtarır.

Zekat vb. ibadetler, toplumun ekonomik katmanları arasındaki çekememezlik hastalığına karşı bir ilaçtır. Zenginlerin yardım ellerini uzatmasıyla, yoksulların zenginlere karşı hissetmeleri muhtemel olan kin ve nefret duyguları söner ve gönülleri huzura kavuşturur.⁸⁸

Günümüzde psikoloji alanında yapılan bir araştırmaya göre, insanoğlu kendisine karşı yapılan iyiliklere karşı bir gün mutlaka düşmanlık beslemektedir. Psikolojik bir olgu olarak ihsanın karşılığı düşmanlıktır. Psikoloji alimleri bu durumu şu şekilde açıklamaktadırlar: Sadaka alan kişi, verenin karşısında zaaf ve noksanlık hissetmekte ve bu duygu şuur altında yerleşerek kişiyi rahatsız etmektedir. Kendisinden ekonomik yönden üstün olan kişiye karşı kin ve düşmanlık emareleri göstererek ondan daha üstün olduğunu kabul etmeye çalışmaktadır. Zira hep veren kişinin karşısında kendisinin küçüldüğünü ve zaafını kabul etmektedir. Veren kişi de daima karşısındakine kendisinin üstünlüğünü izhar etmektedir. Bunun neticesi olarak da sadakayı olan kişi, karşısındakine düşmanlık yapacak kadar nefsinin rencide edildiğini hissetmektedir.

Bu sayılan durumların hepsi belki cahiliye toplumları için doğru olabilir. Ne yazık ki bu toplumlar İslam'ın ruhundan ve ahlaki hükümlerinden habersizdirler. Fakat aynı iddialar İslam dini için söz konusu olamaz. Zira İslam fertlerin gönüllerine mal ve mülkün Allah'ın ihsan ettiği rızıklar olduğu fikrini yerleştirerek bu problemi

⁸⁵ Abdulfettah Âşûr, *Menhecü'l-Kur'ân fî Terbiyeti'l-Müctema*, Mısır, 1970, s.23.

⁸⁶ Bakara 2/177.

⁸⁷ Âşûr, s. 204.

⁸⁸ Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *Furkan Tefsiri*, trc: Mehmet Keskin, I-V, İlim Yayınları, İstanbul, trsz., I, 190.

halletmiştir. Bu hakikat karşısında bütün rızıkların esas sebebinin bilmeyenlerden başka kimse itirazda bulunamaz. Bütün rızıklar Allah'ın ihsanıdır ve oraya hiçbir insanın kudreti ulaşamaz. Bir buğday tanesinin yetişmesi için güneşten toprağa, havadan suya kadar bütün tabiat kuvvetleri birlikte emek sarf etmişlerdir. Ayrıca bütün bunları var etmek insanoğlunun kudreti dahilinde olmayan şeylerdir. Bir damla sudan tutun da kainatta mevcut olan her şeyi bu bir buğday tanesine kıyas edin. Mal sahibi bir şey infak etmişse Allah'ın malından infak etmiştir. Verdiği her sadaka Allah'a verilen bir borçtur. Şüphesiz Allah da onların karşılığını kat kat fazlası ile verir. Bunun karşılığında sadakayı alan mahkum kişi de Allah'ın kat kat ihsan etmesi için mal sahibine bir vasıtaadır. İşte şu anda karşısında bulunduğumuz İslam adabı bu şuurun neticesinde ortaya çıkmıştır. Bakara suresinin 245. ayeti bir kat daha bu duyguyu gönüllere yerleştirmekte, veren kişinin üstünlük taslamasını, alanın da hoşlanmamasını engellemektedir. Çünkü her ikisi de Allah'ı rızıkından yemekteler. Veren kişi Allah'ın yolunda yine Allah'ın malını vermişse mutlaka bunun mükafatını Allah katında görecektir. Verirken de Allah'ın belirttiği bu edep tavrın takınmalıdır. Allah'ın kendilerinden almış olduğu ahde sadakat göstermelidirler.⁸⁹

IV. Kur'ânî Ahlakın Temel Kavramları

A. Akıl ve Vicdan

“el-Akl” kelimesi sözlükte mastar olarak “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁰ Ahlâkı konu alan sözlüklerde ise, “tefekür, mülhaza, zihin, rey ve tedbir, kuvve-i hafıza, fehm ve idrak, anlamak ve düşünme hassesi”⁹¹ gibi manalara gelen “akıl” kelimesi ayrıca şu şekilde açıklanmıştır: “Akıl; insanı diğer canlılardan ayıran ruhani bir nurdur ki, insan onunla zaruri ve nazari ilimleri idrak edip kavrar. Akıl bir huy ve tabiattır. Teorik ilimler onunla ortaya

⁸⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, XV. Baskı, Beyrut, 1988, II, 83-84.

⁹⁰ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (v. 711 h.), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, 3. Baskı, 1414 h., XI, 458.

⁹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lugatçesi*, İstanbul, 1967, “Akıl” mad.

çıkarılır.”⁹² Mâverdî ise aklı; faziletlerin temeli, her edebî kaynağı kabul eder ve Allah’ın aklı din için asıl, dünya için ise dayanak kıldığını belirtir.⁹³

Sözlükte “bulmak, zenginleşmek, sevmek, üzölmek, öfkelenmek”⁹⁴ anlamlarındaki vecd kökünden mastar olan vicdanı bir ahlâk terimi olarak řu şekilde açıklayabiliriz: “İnsan nefsinin derinliklerinde, insanı kötü işe yönelmekten sakındıran, o işi yaparken huzurunu bozan ve o işi bitirdiğinde ise pişmanlık duymasını sağlayan bir kuvvet mevcuttur. Kişî hayırlı bir işe yöneldiğinde ise bunun tersi geçerlidir. İşte bu kuvvete “vicdan” adı verilir.”⁹⁵

Vicdanın kaynağı ile ilgili dört görüş mevcuttur:

- 1- İskoçya Mektebi: Tabiatımız bize nasıl tatlı ve acı şeyleri ayırabilecek bir “tatma” duygusu vermişse, aynı şekilde iyi ya da kötü fiil ve hareketlerimizi ayırt edebilecek “ahlâk” duygusunu vermiştir. Ahlâkî içgüdü bizi iyi davranışlara teşvik ederken kötü işlerden sakındırır.
- 2- Tekamül Nazariyesi: Bu görüşü ilk defa Herbert Spencer (1820-1903) ortaya atmıştır. Buna göre vicdan bize ırsî olarak nakledilmektedir. Atalarımız ise fiilleri ve hareketleri tecrübe ede ede hangi işin faydalı, hangisinin de zararlı olduğunu öğrenmişlerdir.
- 3- Tedai Nazariyesi: Buna göre vicdan, tecrübenin neticesi ve mahsulüdür. Bu görüşü “tecrübe ekölü” savunmaktadır. Toplumsal otorite iyiyi takdir ederken kötüyü de men eder. Toplum otoritesinin baskısıyla belirlenen çağrışım ve alışkanlıklar vicdanı şekillendirir.
- 4- Rasyonalizm Nazariyesi: Vicdan, aklın kendine has bir şeklidir. Vicdan, daha ziyade fitri olup, hayata, tutum ve davranışlara uygulanan bir çeşit akıldır. Kant’ın tabiriyle pratik akıldır. Vicdan evrenseldir ve zorunludur.⁹⁶

⁹² Ahmed Taşköprüzade, *Mevzûaâü'l-Ulüm*, trc: Kemalettin Mehmed Efendi, Kalem Yayınları, İstanbul, 1313h., II, 271.

⁹³ el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan, *Edebu'd-Dünya ve 'd-Din*, thk: Mustafa es-Seka, Beyrut, 1986, s.19.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 445.

⁹⁵ eş-Şarkâvî, ss.22-23.

⁹⁶ Mustafa Rahmi Balaban, *Ahlâk*, Maarif Vekaleti Neşriyat, İstanbul, 1342 h., ss.4-7.

Yukarıda saydığımız görüşlerin çeşitliliğinden de anlaşılacağı üzere; vicdanın verileri olan vazife, hak, iyi ve kötü kavramları zaman ve mekana göre büyük ölçüde değişim göstermektedir. Bu farklılığın en büyük sebebinin menfaat ve ihtiraslar olduğunu belirten Leibniz “Eğer geometri ilmi bizim çıkar ve tutkularımızla, ahlâk ilmi kadar ilgilenmiş olsaydı bütün geometrik çözümlerin Arşimet ve Hipoklit tarafından öne sürülen ispatlarını şimdye kadar çoktan reddederdik”⁹⁷ diyerek bu görüşünü dile getirmektedir.

1. Akıl ve Vicdanın Sınırları:

Kur'ân'da “akıl” kelimesinin ve müştaklarının 49 yerde zikredilmesi dahi Kur'ân'ın akla verdiği önemi ve desteği anlatmaya yeterlidir. İslam'a göre; potansiyel bir kuvvet olan aklın yol göstericileri peygamberler ve kutsal kitaplardır.⁹⁸

Akıl ve din birbirini desteklemekte ve İslam dininin öğretileri sayesinde akıl doğru yöne kanalize olmaktadır. Işık olmayınca gözün görmediği gibi, dinin rehberliği olmayınca akıl kendi kendine yetmemektedir.⁹⁹ Zira huy ve anlayışları birbirinden farklı olan insanların kurtuluşu, peygamberlerin kendilerine tebliğ ettiği yola uymalarıyla mümkündür.¹⁰⁰ Peygamberlerin tebliğinin amacı ise insanları şeytana ve diğer şer kuvvetlere uymaktan alıkoymaktır.¹⁰¹

Sadece akıl kendi kendine doğruyu bulmakta zorlanacağı için, Kur'ân'a göre kendilerine peygamber tarafından dini hükümler tebliğ edilmeyen toplumlar sorumlu tutulmamaktadır. Ayrıca bu gibi durumlarda sorumluluğun kaldırılış sebebi de yine Kur'ân'da belirtilmektedir.¹⁰²

Akıl sahipleri kavramı da Kur'ân'da önemle vurgulanan konulardan biridir. Kur'ân bu kişileri “sözü dinleyip, en güzeline uyanlar” olarak tarif etmiş ve onları müjdelemiştir.¹⁰³

⁹⁷ Balaban, *Ahlâk*, ss.7 vd.

⁹⁸ Maide 5/15.

⁹⁹ Bakara 2/17.

¹⁰⁰ Al-i İmran 3/31.

¹⁰¹ Nur 24/21.

¹⁰² Taha 20/134.

¹⁰³ Zümer 39/18.

Aklın faaliyet alanları Kur'ân'da şu şekilde belirtilmektedir: Olaylar ve doğanın gözlemlenmesi¹⁰⁴, kısas vb. hükümlerin açıklanması¹⁰⁵, ailevi ilişkiler vb. miras hukukuyla ilgili meseleler¹⁰⁶, namaz, hac vb. ibadetlerin bildiriliş ve açıklanması¹⁰⁷, hikmet, hayır, düşünme ve akıl ilişkisi¹⁰⁸, tartışma esnasında akla müracaat etmek¹⁰⁹, dost ve düşman tespitinde¹¹⁰, batıl inanç ve uygulamaların açıklanması¹¹¹, dünya ve ahiret hayatının tanımlanması¹¹², haramların açıklanması¹¹³, Hz. Peygamber ve Kur'ân gerçeğinin izah edilmesi¹¹⁴, Allah'a iman meselesi¹¹⁵ ve Peygamberlik tebliğinin açıklanması¹¹⁶.

2. Akıl ve Vicdanın Geliştirilmesi

Kur'ân'da, akıl, çeşitli vesilelerle kendi faaliyet alanına giren düşünce, tefekkür, sebep-sonuç ilişkisi, ibret alma gibi konularda sürekli olarak uyarılmıştır. “*Yeryüzünde gezin ve bakın!*” emriyle peygamberleri yalanlayanların sonu¹¹⁷, günahkârların akıbeti¹¹⁸, kâinatın yaratılışı¹¹⁹, önceki milletlerin hali ve hayat tarzlarına¹²⁰ dikkat çekilerek akıl bu yönde düşünmeye sevk edilmiştir. Kur'ân'ın belirlediği yönde düşüncesini yoğunlaştıran akıl, Müslümanların ilim, fikir, toplum ve sanayi alanlarındaki gelişmelerine hız katmıştır.¹²¹

Doğru yönde kullanılan ve devamlı surette faaliyet içinde bulunan akıl, bu şekilde faydalar sağlarken, kendisinden beklenen görevleri yerine getirmeyen ve kişiye

¹⁰⁴ Bakara 2/73; Nahl 16/12.

¹⁰⁵ Bakara 2/179.

¹⁰⁶ Bakar 2/242; Nur 24/58-61.

¹⁰⁷ Bakara 2/197; Maide 5/58.

¹⁰⁸ Bakara 2/269.

¹⁰⁹ Al-i İmran 3/65.

¹¹⁰ Al-i İmran 3/118; Yasin 36/42.

¹¹¹ Maide 5/103.

¹¹² En'am 6/32; A'raf 7/169.

¹¹³ En'am 6/32.

¹¹⁴ Yunus 10/16; Yusuf 12/111; Ra'd 13/19; İbrahim 14/52.

¹¹⁵ Yunus 10/100; Enbiya 21/67; Furkan 25/44.

¹¹⁶ Hud 11/51; Mümin 40/54.

¹¹⁷ En'am 6/11.

¹¹⁸ Neml 27/69.

¹¹⁹ Ankebut 29/20.

¹²⁰ Rum 30/42.

¹²¹ İbrahim Agah Çubukçu, *İslam'da Ahlâk ve Manevi Vazifeler*, Ankara, 1974, s.97.

ahlâkî bir kemal kazandırmayan akıl da Kur'ân tarafından kötülenmektedir.¹²² Çünkü yaratılış gereği akıl ve vicdan gerçekler karşısında hakka teslim olmak zorundadırlar. Bunun aksine hareket ederek gözünü ve kulağını hakka kapatan kimseleri “*Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır.*”¹²³ şeklinde itham edilmektedir;

Aklın yanlış yönlendirilmesini önlemek için onun önündeki taassup ve atalarının adetlerine körü körüne bağlanma gibi engeller Kur'ân tarafından kaldırılmıştır.¹²⁴

3. Akıl ve Karşılaştığı Güçlük

Aklın bunca olumlu faaliyetine karşın, onun etkisini izale eden ve kişinin nefsi istek ve arzuları tarafından yönlendirilen bir duygu mevcuttur. Bu duyguya dini literatürde “hevâ” adı verilmektedir. Hevâ; hayrı engellemekte ve akla karşı çıkmaktadır. Kötü huy ve davranışları sergileyerek insanlık perdesini kaldırmakta ve kötü davranışa yol açmaktadır.¹²⁵

Aklın ve hevânın emirleri arasında sıkışan insanın hevânın tarafına meyletmesinin sağlamaya çalışan güç şeytandır.¹²⁶ Ancak insan şeytanın hilelerine karşı uyarılmış ve bir vesvese anında hemen Allah'a sığınması istenmiştir.¹²⁷ Nitekim takvaya eren kulların böyle bir durumda Allah'ı hatırlayıp gerçeği gördükleri de belirtilmiştir.¹²⁸

B. İlim ve Cehalet

İlim kelimesi ve müştakları Kur'ân'da 854 defa geçerken cehalet kökünden olan kelimelerin 24 yerde zikredildiğini görmekteyiz. Bir önceki konuda gördüğümüz gibi akla çok önem veren bir dinin yine aklın bir fiili olan ilme de önem vermesi son derece tabiidir.

¹²² A'raf 7/179.

¹²³ Enfal 8/22.

¹²⁴ Lokman 31/21; Zuhruf 43/22-23; Enbiya 21/53; Şuara 26/74.

¹²⁵ el-Mâverdî, s.32.

¹²⁶ Hacc 22/53.

¹²⁷ A'raf 7/200

¹²⁸ A'raf 7/201.

1. İlim ve Önemi

Klasik sözlüklerde “bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçeğe örtüşen kesin inanç (itikât), bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması” gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir.¹²⁹

İlim; kendisine rağbet edilen ve istenilen en değerli varlık ve onu elde edenin kazandığı en faydalı şeydir.¹³⁰ Kur’ân, ahlâklı olmada ilmin önemli bir yeri olduğunu kabul eder ve kişinin hakkında bilgi sahibi olmadığı bir şeyin peşine düşmesini yasaklar.¹³¹ Kur’ân’ın ilk inen ayetinin “Oku!”¹³² emriyle başlaması da sebepsiz değildir. Bu emir çerçevesinde herkesin ilim öğrenmesi istenmiş ve bilmeyenlerin de bilenlere sorarak ilmi elde etmeleri tavsiye edilmiştir.¹³³

İslam ahlâkının temel kaynağı olan Kur’ân’ı tam manasıyla anlamak ve ona iman etmek ancak sağlam bir ilim alt yapısıyla mümkündür.¹³⁴ Körle gören, inkar edenle iman eden bir olmadığı gibi, bilenle bilmeyen de hiçbir zaman eşit değildir.¹³⁵

2. Cehalet ve Zararları

Cehalet, “bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak” anlamında bir mastar olup isim olarak da kullanılır.¹³⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de dört âyette cehâlet şeklinde, yirmi âyette de aynı kökten gelen muhtelif isim ve fiiller şeklinde geçmektedir.¹³⁷

İlim, aklı güçlendirip insanı doğru yola iletirken, cehalet insanı aklın zıddı olan hevânın peşine sürükler ve insanın dalalete düşmesine sebep olur.¹³⁸ Kur’ân “*Sakın cahillerden olma!*” ve “*Cahillerden yüz çevir*”¹³⁹ gibi kesin emirler ile insanları

¹²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 417.

¹³⁰ el-Mâverdü, s.40.

¹³¹ İsrâ 17/36.

¹³² Alak 96/1.

¹³³ Nisa 4/83; Nahl 16/43.

¹³⁴ Al-i İmran 3/8.

¹³⁵ Fatır 35/19-21; Sad 38/39; Zümer 39/8-9.

¹³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 129.

¹³⁷ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1994, ss. 233-234..

¹³⁸ En'am 6/119.

¹³⁹ En'am 6/35; A'raf 7/199.

cehaletin kötülüğüne karşı uyarmıştır. Öyle ki cahillik, kendisinden Allah'a sığınılacak bir durumdur.¹⁴⁰

Bilgisizlik, kötü ve yanlış hüküm vermeye sebep olur. Kötülükler bilgisizlik yüzünden işlenir. İlk çağ filozoflarından Sokrates (m.ö. 469-399) da “Erdem bilgidir, kimse bile bile kötülük işlemez”¹⁴¹ diyerek bu konuyu dile getirmiştir. Hz. Yusuf, kendisi ve kardeşi için kötülük düşünen kardeşleri için “cahil kimseler” tabirini kullanarak cehalet ile kötülük arasındaki bağı vurgulamıştır.¹⁴²

Kur'ân'da, kötülüklerin ve taassubun egemen olduğu devir “cahiliye” olarak isimlendirilirken¹⁴³ savaş esnasında gösterilen tereddüt ve şüpheler de cahiliye kuruntusu olarak nitelendirilmektedir.¹⁴⁴ Cehaletin en kötü sonucu da küfrü imana tercih ettirmesi¹⁴⁵ ve imanın değerinin takdir edilmesini engellemesidir.¹⁴⁶ Bunun için bütün peygamberler öncelikle cehaletle savaşmıştır¹⁴⁷ ve zaten peygamberlere ilk karşı çıkan kişiler de cahiller olmuştur.¹⁴⁸

C. Hürriyet ve İrade

“Ahlâk” tarif edilirken, ahlâkî davranışın nefisten zorlama olmaksızın çıkan hareketler olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁹ Aksi takdirde bu tür hareketlerin objektif bir şekilde değerlendirilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı ahlâkî ölçüler kişiyi fazilete doğru zorlama esasına göre belirlenmiştir. Bu konuda takip edilmesi gereken metot; kalbe hitap etmek, yücelik ve olgunluğu geliştirmek, Allah'a yönelmeyi inanç ve sevgi yoluyla sağlamak ve üstün faziletler ile ilgi kurmaktır.¹⁵⁰

¹⁴⁰ Bakara 2/67.

¹⁴¹ Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1979, ss.6 vd.

¹⁴² Yusuf 12/89.

¹⁴³ Ahzab 33/33.

¹⁴⁴ Al-i İmran 3/154; Fetih 48/26.

¹⁴⁵ A'raf 3/154.

¹⁴⁶ Müminun 23/63.

¹⁴⁷ Bakara 2/67; Hud 11/29.

¹⁴⁸ Ahkaf 46/22-23; Zariyat 51/11.

¹⁴⁹ İbn Rüşd, Ebu'l- Velid Muhammed b. Muhammed, *Faslu'l Makâl*, Neş: A. N. Cemal - M.E. el-Haneci, Mısır, 1910, s. 78

el-Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, I-IV, Mısır, 1302 h., III, 49; İbn Arabi, Muhammed, *Kitabu'l-Ahlâk*, Dimeşk, trsz., s. 5; Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, sad: Ali Arslan Aydın, Nur Yayınları, Ankara, 1991, II. Baskı, s. 14.

¹⁵⁰ el-Gazzâlî, *Huluku'l-Müslim*, s. 33.

Kişiyi iman etmesi için zorlamak onu mümin yapmadığı gibi fazilete zorlamak da o kişiyi faziletli kılmaz. Düşünce ve vicdan hürriyeti sorumluluğun temeli kabul edilmiş ve insan tabiatı serbest bırakılmıştır. Bu serbestlik içerisinde insan gözlenmiş, dünyada ilerleme göstermeyip olduğu yerde sayarsa hasta olduğuna hükmedilmiş, kendisine kurtuluş yolları gösterilmiş ve ahlâkî kusurlarla bu şekilde mücadele edilmiştir.¹⁵¹

Kur'ân, kişinin sahip olduğu hürriyet ve iradeye karşılık, onun uyması gereken ahlâkî kuralları açıklamış ve bu kurallara itaat etmeyip hürriyet ve iradesini başka yönlerde kullananları eleştirmiş, onların “kulaklarının ve kalplerinin mühürlenmiş, gözlerine ise perde çekilmiş”¹⁵² olduğunu bildirmiştir.

İnsan, aklı sayesinde ilmi elde eder ve bu sayede doğru ile yanlış birbirinden ayırabilir. Artık ona düşen hürriyetinin ve iradesini doğru ve iyiden yana kullanmasıdır. Yoksa baskı ve zorlama sonucu meydana gelen iyiliğin hiçbir ahlâkî kıymeti yoktur.¹⁵³ Peygamberlerin görevinin İslam'ı sadece tebliğ etmek olduğu ve bu yolda kimseye baskı yapmaya, hatta tartışmaya bile yetkili olmadıkları¹⁵⁴ göz önüne alındığında ahlâkî hürriyet fikrini daha iyi anlarız.

İrademizin, ahlâkî sorumluluktaki etkisi de oldukça azdır. Neyin hayır neyin de şer olduğunu vicdanımız bize bildirmeseydi, kendimize, ailemize, topluma ve Allah'a karşı olan vazifeleri yerine getirip getirmememizden dolayı hiçbir şekilde mükafat veya ceza terettüp etmezdi. Yaptığımız her fiilde cüzi irademizin etkisi vardır. Allah'ın bize ihsan ettiği bu cüzi irade sayesinde bir işi yapmak ya da yapmamak gücümüz dahilindedir.¹⁵⁵

Descartes, Tanrının sonsuz ilmi sayesinde tüm insanların hayatlarında kendi tikel iradeleri ile nasıl davranacaklarını önceden bildiğini ancak cüzi iradelerimizi bu yönde zorlamadığını belirterek¹⁵⁶ bu konuya açıklık getirmiştir.

¹⁵¹ el-Gazzâlî, *Huluku'l-Müslim*, s.31.

¹⁵² Casiye 45/23.

¹⁵³ İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Hasan b. Ali, *el-İlâhiyyât min Kitâbiş-Şifâ*, Neşr: Hasanzâde Amûlî, Kum, 1997, s. 138

¹⁵⁴ Al-i İmran 3/20.

¹⁵⁵ Balaban, *Ahlâk*, s.12 vd.

¹⁵⁶ Descartes, *Ahlâk Üzerine Mektuplar*, trc: Mehmet Karahasan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1946, ss. 74-75.

Kur'ân, insanın cüzi iradesinin Allah'ın külli iradesiyle sınırlandırıldığını “*Alemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe siz de dileyemezsiniz*”¹⁵⁷ ayetiyle bildirmektedir.

D. Vazife

Ahlâkçılar vazifeyi şöyle tanımlamışlardır: “Kanuni ahlâkînin ifasını teklif ettiği hayır”¹⁵⁸, “Bir işi ahlâkî kanun emrettiği için eda etmek lüzumudur.”¹⁵⁹

İslam ahlâk anlayışına göre “vazife”nin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Vazife gereklidir. Eğer insanlar birtakım ahlâkî vazifeler ile yükümlü olmasaydı, kendilerinde üstün insani özellikler oluşmazdı. Kur'ân'a göre ahlâkî vazifeler yine insanların faydası için konulmuş yükümlülüklerdir.¹⁶⁰
- 2- Vazife zorunludur. Vazifeye uymamak ahlâken caiz değildir ve bu mecburiyet insan hayatının sonuna kadar devam etmektedir.¹⁶¹
- 3- İslam'da vazife anlayışı tüm insanları kapsamaktadır. İslam dini evrensel bir din olduğu için, onun hükümleri de evrenseldir. Kur'ân'da pek çok ayette geçen “ey insanlar!”¹⁶² hitabı arkasından gelen hükmün tüm insanlığa yönelik olduğunu ifade etmektedir.
- 4- Vazife, insanlar tarafından yerine getirilebilecek zorluktadır. İslam din insanlara güçlerini aşan hiçbir görev yüklemeyiz.¹⁶³
- 5- Vazife mutlaktır. İnsanların vazifeye uymaları herhangi bir şarta bağlı değildir. Kişi vazifeyi sadece dini ve ahlâkî bir emir olduğu için yerine getirir.¹⁶⁴
- 6- Vazifenin hükümleri değişmez. Ahlâk kanunlarının hükümleri esas itibariyle sabittir kişilerin ve toplumların anlayışlarına göre değişmez. Genel ahlâk

¹⁵⁷ Tekvir 81/29.

¹⁵⁸ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lugatçesi*, “vazife” mad.

¹⁵⁹ Balaban, *Ahlâk*, s.11.

¹⁶⁰ Ankebut, 29/6.

¹⁶¹ Hicr 15/99.

¹⁶² Bakara 2/21, 168; Al-i İmran 3/170, 174.

¹⁶³ Bakara 2/286.

¹⁶⁴ İnsan 76/9.

anlayışına ters düşen ahlâkî kuralların uygulandığı bazı ilkel toplumlar da azınlıkta kalmaktadır.

Kur'ân'daki “*Rabbimiz, bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme!*”¹⁶⁵ ayetini ilk okuduğumuzda önceki dinlerdeki dini ve ahlâkî hükümlerin daha zor olduğu kanaatine varabiliriz. Ancak konu üzerinde daha dikkatli düşündüğümüzde bu görüşümüzün şu sebeplerden dolayı yanlış olduğunu anlarız.¹⁶⁶

- a- İslamiyet'in sürekli olarak kendini ilişkilendirmeye çalıştığı ve Kur'ân'ın aynı rahmet karakterini ona attettiği İbrahim dini gibi bir din ağır olarak vasıflandırılmaz.¹⁶⁷
- b- Bizzat Kur'ân ayetlerine göre, Yahudilere yüklenen güçlükler başlangıçta o dinde bulunmamaktaydı. Ancak Yahudilerin kötü hal ve tavırlarından dolayı onları cezalandırmak amacıyla sonradan alınmış tedbirlerdir.¹⁶⁸

Şu kadarı var ki, ahlâkî vazifelerimizin temel amaçlarında bir değişme olmaksızın bazı teferruatında veya uygulama şeklinde zamana, zemine, yerel örf ve adetlere göre bazı farklılıklar olabilir.¹⁶⁹

E. Mesuliyet (Sorumluluk)

Mesuliyet, her şeyden önce doğal bir durumdur. O ilkin, bir sorumluluğu üzerine alma yeteneği ve sonra da kendi çabası ile o görevi yerine getirme gücüdür.¹⁷⁰

Ahlâkî sorumluluk, akıl sahiplerinin azim ve kast ile yaptıkları fiillerden doğan sorumluluktur. İnsan; akıl kuvvetine, irade ve seçme hürriyetine ve aynı zamanda iyi ve kötüyü birbirinden ayırma duygusuna sahip bir varlık olunca, yaptığı fiillerden dolayı sorumlu tutulması da akli bir zorunluluktur.¹⁷¹

Fiilleri seçme konusunda hür bir iradeye sahip olan insanoğlu, tabii olarak yaptığı seçiminden de sorumlu tutulmaktadır. İnsan ahlâken yükselmek için görevlerini

¹⁶⁵ Bakara 2/286.

¹⁶⁶ Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı*, çev: Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 34-35.

¹⁶⁷ Hacc 22/78.

¹⁶⁸ Nahl 16/124; Nisa 4/160.

¹⁶⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1949, ss. 11-13.

¹⁷⁰ Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, s.70.

¹⁷¹ Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s.65.

yerine getirmeli ve iradesini doğru ve iyiden yana kullanmalıdır. Bununla beraber kişinin ahlâkî değerinin ölçülmesi için onun yaptığı hareketler ile birlikte davranışlarının, karakterinin ve mizacının da dikkate alınması gerekir.¹⁷²

Kur'ân insanın davranışlarında mesuliyete büyük önem vermiştir. Zira bir taraftan kişiye emirler ve yasaklar bildirirken, öte yandan davranışlardan ayrılması imkansız olan sorumluluğun insandan kaldırılması düşünülemez. Emir ve yasakların varlık sebebi de insanın irade ve ihtiyara sahip olmasıdır.¹⁷³

Üç çeşit sorumluluk vardır. Bunlar dini, toplumsal ve ahlâkî sorumluluktur.¹⁷⁴ Kur'ân bu üç sorumluluğu da şu emrinde bir arada zikretmektedir: “*Ey inananlar!... bile bile Allah'a, Peygambere ve bizzat kendi aranızdaki emanetlere hıyanet etmeyin.*”¹⁷⁵

1. Ahlâkî ve Dini Sorumluluğun Özellikleri

Kur'ân kaynaklı ahlâkî ve dini sorumluluğun özellikleriyle ilgili olarak kaynaklarımızda şu hususların belirtildiğini görmekteyiz.¹⁷⁶

Kur'ân'a göre ahlâkî ve dini sorumluluk tamamen şahsidir.¹⁷⁷ Kur'ân'daki bu anlayış sayesinde İncil'deki ilk günah anlayışı kesin bir şekilde reddedilmektedir. Kur'ân ayrıca, yine Hıristiyanlıkta bulunan, bir masum vasıtası ile bir suçluyu kurtarma anlayışını sadece ilahi kanuna değil, aynı zamanda beşeri adaletin temel kavramı ile de uyumsuz olduğuna işaret etmektedir.¹⁷⁸

Kendilerine yeterli tebliğ yapılmamış olanlar fiillerinden sorumlu değildirler.¹⁷⁹ Aynı şekilde kendilerini yapılan tebliği anlamayacak halde olan deliler ve küçük çocuklar da yine sorumlu tutulmazlar.

¹⁷² El-Fârâbî, *Fusulu'l-Münteze'a fi İlmî'l-Ahlak*, Neş: Fevzi en-Neccar, Beyrut, 1986, s. 56; Balaban, *Ahlâk*, ss.18 vd.

¹⁷³ Babanzâde, *İslam Ahlâkının Esasları*, s.36.

¹⁷⁴ Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, s.72.

¹⁷⁵ Enfal 8/27.

¹⁷⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, tahk. Abdülkerim Osman, Kahire 1988, ss. 361-367; el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Beyrut 1952, s. 76; el-Mâturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbu't-Tevhîd*, İsam Yay., Ankara 2003, s. 410; Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, ss.78 vd.

¹⁷⁷ Bakara 2/286; Nisa 4/111.

¹⁷⁸ Yusuf 12/79.

¹⁷⁹ Tevbe 9/115; İsrâ 17/15; Kasas 28/59.

Bir fiili işlerken failin niyetinin ne olduğu sorumluluk derecesi üzerinde etkilidir.¹⁸⁰ Hata ile yaptığı işlerden dolayı kişi sorumlu tutulmaz.¹⁸¹

Dini ve ahlâkî sorumluluğu son şartı “hürriyet”tir. Kişi baskı ve zorlama sonucu veya mecbur kaldığı için istemeyerek işlediği fiilden sorumlu değildir.¹⁸²

Kur’ân bir toplumda ahlâkî sorumluluk hissi önemini muhafaza ettiği sürece, o toplumda ahlâkın da sürekli olacağını bildirmektedir.¹⁸³

F. Mükellefiyet (Yükümlülük)

Mükellefiyeti; “bir şeyin icrası hususundaki isteniliş, bir vazifenin, bir hizmetin, bir fedakârlığın ifa ve itası hususundaki mecburiyet”¹⁸⁴ şeklinde tarif edebiliriz.

Her ahlâkî doktrin kesin olarak yükümlülük düşüncesi üzerine oturmaktadır. Bu düşünce, bir ahlâkî sistemin en asli temelidir. Bu bütün ahlâk sisteminin onun etrafında şekillendiği ve onun yokluğunun bizzat uygulamadaki hikmetin özünü ve cevherini ortadan kaldıracığı eksen ve çekirdek unsurdur. Zira eğer yükümlülük olmasaydı, sorumluluk da olmayacaktı ve sorumluluk olmayınca da adalet yerini bulmayacaktı.¹⁸⁵

Ahlâkî iyilik, herkesin üzerinde emredici olan otorite ile kendisine karşı itaatsizliği çirkin ve tiksindirici kılan mecburiyet duygusunun hali hazır durumu ne olursa olsun, her bir insanın aynı emri yerine getirmek istediği zorunluluk şeklinde karakterize olmaktadır.¹⁸⁶

1. Ahlâkî Yükümlülüğün Kaynakları

Bu konuda değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden birinde Hanry Bergson, ahlâkî yükümlülüğün kaynağı olarak, biri toplumsal baskı gücü ve diğeri ilahi cazibe gücü olmak üzere iki etken göstermektedir.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Bakara 2/225.

¹⁸¹ Ahzab 33/5.

¹⁸² Nahl 16/106; Maide 5/3; Nur 24/33.

¹⁸³ Enfal 8/53.

¹⁸⁴ Bilmen, *Dini ve Felsefi Ahlâk Lugatçesi*, “mükellefiyet” mad.

¹⁸⁵ Draz, *Kur’ân Ahlâkı*, s.3.

¹⁸⁶ Bkz. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, Konya, 1997, s. 148; El-Fârâbî'nin Tanrı'dan sadece iyiliğin hasil olduğu ve kötülüğün maddi yetersizlikten kaynaklandığı görüşü için bkz. *el-Medinet'ül-Fâdıla*, trc.: Nafiz Danışman, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s.13-18. Draz, *Kur’ân Ahlâkı*, s.4.

¹⁸⁷ Bergson, Hanry, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949, s.7.

Ancak bu görüşe göre, insan daima herhangi bir gücün oyuncuğu gibi, bazen içgüdü tarafından itilmiş olarak, bazen de bir heyecan tarafından sürüklenmiş olarak takdim edilmekte, fakat asla karşılaştırmaya değerlendirmeye ve seçmeye yetenekli, bağımsız bir şahsiyet olarak sunulmamaktadır.¹⁸⁸ Bu nedenle Kur'ân, ahlâk düşüncesinin en büyük iki düşmanı olan “düşüncesiz arzunun izlenmesi”¹⁸⁹ ve “körü körüne bağlılık”¹⁹⁰ anlayışlarına devamlı surette yıkmaya çalışmıştır.

Halbuki insan sahip olduğu akıl ve irade gücü ile iyiyi kötüden ayırabilecek seviyededir.¹⁹¹ Ayrıca din tarafından iyi ve kötü yollar kendisine gösterilmiştir.¹⁹² Nefsinin bütün gücüyle kötülüğü emretmesine karşın¹⁹³, insan arzu ve isteklerine hakim olabilecek bir yeterliliğe sahiptir.¹⁹⁴

Kendi görüşünü ifade tarzındaki bazı eksikliklere rağmen Kant, ahlâkî yükümlülüğün kaynağını, hem içgüdüden ve hem de dış dünyanın baskısından bağımsız insan ruhunun en yüksek melekesi olan vazife anlayışı içerisinde keşfetmiş ve Bergson'a göre daha isabetli bir görüş ortaya koymuştur.¹⁹⁵

2. Ahlâkî Yükümlülüğün Özellikleri

Fizik, toplum, mantık veya herhangi bir alandaki her kanun, kendisine tabi olan bütün fertleri her koşul altında zorunlu olarak ve değişmez bir şekilde yönetir. Aksi halde kanun (yani genel ve değişmez bir kural) olamaz. Kendine has bir karaktere sahip olmakla birlikte, ahlâkî ödevin kanunu da diğer kanunlar gibi evrensel ve zorunludur.¹⁹⁶

Ahlâkî kanunun evrensel karakteri, Kur'ân'da son derece açık olarak görülmektedir. Sadece onun emirlerinin tamamı genelde tüm insanlığa hitap etmekle kalmamakta¹⁹⁷, aynı kuralı (mesela adalet ve fazilet kuralını) bizzat kendine¹⁹⁸,

¹⁸⁸ Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, s. 5.

¹⁸⁹ Nisa 4/135; Sad 38/26b

¹⁹⁰ Zuhruf 43/23; Bakara 2/170; Şuara 26/74.

¹⁹¹ Bakara 2/256.

¹⁹² Beled 90/10; Şems 91/7-8.

¹⁹³ Yusuf 12/53.

¹⁹⁴ Naziat 79/40.

¹⁹⁵ Kant, Immanuel, *Philosophia Practica Universalis (Etik Üzerine Dersler: I)*, çev: Oğuz Özügül, İstanbul, 1994, s. 74; Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, s.5.

¹⁹⁶ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, ss. 21-46.

¹⁹⁷ En'am 6/19; A'raf 7/158; Furkan 25/1.

¹⁹⁸ Bakara 2/44. 267.

yakınlarına olduğu gibi yabancılara, zenginlere olduğu gibi fakirlere¹⁹⁹, kendi toplumundan birine olduğu gibi dışarıya da²⁰⁰, ister dost isten düşman söz konusu olsun²⁰¹, değişmez bir şekilde uygulamak gerekmektedir. Hatta kanun metninin genel bir terimi ifade etmediği durumlarda bile o hüküm evrenselleştirilebilir yani bütün benzeri durumlar için uygulanabilir.²⁰²

Kur'ân tarafından ifade edilen ahlâk sisteminde, vazife insana imkan dahilinde yüklenilmektedir. Fakat bu anlamda ahlâkî vazifeler bizim sübjektif durumlarımıza ve şahsi menfaatlerimize uydurulmamalıdır.²⁰³ Kur'ân bize, şüphecilerin ve kalplerinde hastalık olanların, sadece ondan bir fayda sağladıkları ölçüde kanuna tabi olduklarını²⁰⁴, buna karşılık iman edenlerin ona kayıtsız şartsız itaat ettiklerini²⁰⁵ ifade etmektedir. Kur'ân sadece, maddi bolluk ve darlıkta aynı şekilde devam eden cömertliği²⁰⁶, açlık, susuzluk ve yorgunluğa rağmen gösterilen cesareti²⁰⁷, övmekle kalmamakta, yukarıdaki sıkıntılardan dolayı ahlâkî vazifelerini yerine getirmeyen kimseleri de ağır şekilde eleştirmektedir.²⁰⁸ Kur'ân bu konuda son söz olarak şöyle demektedir: *“Allah ve Rasûlü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir kadın ve erkeğe, o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur.”*²⁰⁹

3. Ahlâkî Yükümlülüğün Şartları

a) Fiil ve Harekette Bulunma İmkânı

Kur'ân, ahlâk anlayışında realisttir. İnsanlardan olmayacak şeyleri istemez. Hiç kimsenin yapamayacağı yalnız müstesna insanlara münhasır olan faziletleri bütün insanlara teşmil ederek ütopyaya düşmez. Halbuki beşeri ahlâk sistemlerinde ve dinlerin bazılarında gerçekte alaka o kadar azdır ki, onların ahlâkî idealizmi tam bir ütopya manzarası gösterir. Söz gelimi Hristiyanlıkta bulunan "Bir yanağına vurduğunda

¹⁹⁹ Nisa 4/135; Mutaffifin 83/1-3.

²⁰⁰ Al-i İmran 3,75-76.

²⁰¹ Maide 5/2,8.

²⁰² Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, ss.21 vd.

²⁰³ İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 47.

²⁰⁴ Nur 24/49.

²⁰⁵ Nur 24/51.

²⁰⁶ Al-i İmran 3/134.

²⁰⁷ Tevbe 9/120.

²⁰⁸ Tevbe 9/81.

²⁰⁹ Ahzab 33/36.

ötekini de çevir." kaidesi yahut Budizm'deki "arzuların mutlak surette yok edilmesi" prensibi böyledir. Oysa İslam, "kötülüğü iyilikle savınız" derken, aynı zamanda kısasta hayatın var olduğunu ifade etmekte ve böylece hayalcilikten uzak, realist görüşünü ortaya koymaktadır.²¹⁰

Ahlâkî mükellefiyetin vazgeçilmez bir şartı olarak, fiilin maddi imkan dahilinde olması yani hiç kimsenin olmayacak bir işe mecbur tutulmaması, sadece fitri bir gerçek olarak müşterek vicdan tarafından kabul edilmekle kalmamakta, ayrıca pek çok ayette Kur'ân tarafından da belirtilmektedir.²¹¹

b) Pratik Kolaylık

Bir önceki bölümden anlaşılacağı üzere Kur'ân'da, ne doğrudan doğruya, ne de dolaylı olarak bizim gücümüzü aşan her şey yükümlülük alanından dışarıda bırakılmıştır. Bunun yanı sıra İslam ahlâkında, sadece yapılması imkansız olan vazifeler değil, yerine getirilmesi insanın gücünü aşmasa bile onu tüketmeye elverişli olan her güçlüğü de hafifletildiğini görmekteyiz.²¹² Bu hafifletme ise şu şekillerde olur.

- a- Tamamen Muaf Tutulma: Özürlü kimseler askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır.²¹³ Kendi ülkelerinde zulme uğrayan, ancak inanç ve ibadet hürriyetlerinin elde etmek için hicret etmeye imkan bulamayan kişiler kendi vatanlarında kalabileceklerdir.²¹⁴ Sağlığa uygun ve helal yiyecekler bulamayan yolcu, ne olursa olsun onunla beslenerek kendini açlıktan ölüme terk etmemelidir.²¹⁵
- b- Kısmi Muafiyet: Seferilik halinde dört rekatlı farz namazlar iki rekate olarak kılınabilir.²¹⁶ Ayrıca savaş esnasında namaz yürüyerek veya binek üstünde kılınabilir.²¹⁷

²¹⁰ Mustafa Türkgülü, "İslam Ahlâkı ve Kur'ân'ın Ahlâk Öğretisi Üzerine Bir İnceleme", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss. 179-206, Sayı: 1, Elazığ, 1996, s. 200.

²¹¹ Bakara 2/286; En'am 6/152.

²¹² Bakara 2/185; Nisa 4/28; Hacc 22/78.

²¹³ Fetih 48/17.

²¹⁴ Nisa 4/97-98.

²¹⁵ Maide 5/3.

²¹⁶ Nisa 4/101.

²¹⁷ Bakara 2/239.

- c- Erteleme: Hastalık ve yolculuk gibi özrü olanlar vaktinde tutamadıkları oruçları daha sonra tutabilirler.²¹⁸
- d- Yerine Getirilmesi Mümkün Olmayan Fiilin Daha Uygun Bir Başkasıyla Değiştirilmesi: Abdest olmak için su bulamayan yolcu ve onu kullanamayan hasta temiz toprak cinsinden bir madde ile teyemmüm eder.²¹⁹

c) Ödevlerin Sınırlandırılması ve Kademelendirilmesi:

Kur'ân'ın içerdiği ahlâkî davranışlar, insanın iradesine tabi olan beşer tabiatına uygun ve hem de hayatın somut gerçeğine uygulanabilir olmak zorundadır. Bunların yanında Kur'ân bize iman dışında her fiilde, onun altında ödevini ihmal etmeksizin inilemeyecek “alt sınır” ve azamiyi aşmamak kaydıyla bir “üst sınır” bildirmiştir. Kur'ân böylece büyük bir yarışa zemin hazırlar ve insanı bulunduğu yerle yetinmeyip daha yüksek ve daha iyi derecelere ulaşmaya teşvik eder. Bakara suresi 184. ayette bu alt ve üst sınır gayet açık olarak görülmektedir. Meşru bir mazereti olanların oruç tutmamasına izin verilmiştir (alt sınır). Ancak her güçlüğe rağmen oruç tutmak ise daha hayırlı bir davranış olarak tavsiye edilmiştir (üst sınır).²²⁰

Aynı şekilde borcunu vadesinde ödeme güçlüğü çeken borçluya süre tanımak bir ödevdir, fakat onun borcunu kesin olarak bağışlamak övülmeye daha layık bir fiildir.²²¹ Sonuç olarak; üzerine farz olan görevi yerine getirmek gerçekten iyidir, fakat “*Kim ki gönüllü olarak bir iyilik yaparsa, şüphesiz Allah onu bilir ve karşılığını verir.*”²²²

G. Müeyyide (Yaptırım)

Bir kanunun, kendisine uymanın veya muhalefet etmenin sonucunda kişiye yüklediği mükafat ve cezanın tamamına o kanunun müeyyidesi denilir.²²³ Müeyyide ayrıca “tabilerin tutumuna kanunun tepkisi”²²⁴ şeklinde de tanımlanabilir.

²¹⁸ Bakara 2/185.

²¹⁹ Maide 5/6.

²²⁰ Konuyla ilgili diğer ayetler: Bakara 2/237; Şura 42/42-43.

²²¹ Bakara 2/280.

²²² Bakara 2/158.

²²³ Hüsamettin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Sebat Matbaası, Konya, 1996, s.117.

²²⁴ Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, s.133.

Müeyyideye sahip olmayan hükümler ve kanunlar, tesirli olamazlar. Bir kanunun iyi ve her türlü ihtiyaca cevap vermesi de ona itaat edilmesi için yeterli değildir. İnsanlarda akıldan başka ihtiras ve şehvet kuvveti de mevcuttur. Bundan dolayı ahlâkî kanunların bozulmaması için bir yaptırım gücü şarttır.²²⁵

Ahlâkın bir yaptırım gücüne olan ihtiyacının gerekliliği hakkında şunları söyleyebiliriz.

Müeyyide, kişiyi ahlâkî vazifelerini yerine getirmeye özendirir veya zorlar. Çünkü insan sadece akıl ve irade varlığı değil, aynı zamanda duygusal yönü olan bir varlıktır. Sırf akılcı ve formalist ahlâk teorilerinin kusurlarından biri de, insanın bu duygusal yönünü ihmal etmeleri ve böylece ahlâkı çekilmez ve zevksiz bir kurallar yığını haline getirmeleridir. Duygularımız, lezzeti arzularken elemden nefret eder. Dini ahlâk ise, fazilete karşılık lezzet ve rezilete karşılık elem vaat ederek insanı iyilik yapmaya özendirir, kötülükten ise vazgeçirir.

Müeyyide, ahlâkî vazifelerin genellik ve zorunluluk ilkelerinin gerçekleşmesine yardımcı olur. Oysa ki müeyyidesiz bir ahlâk sisteminde ahlâkî emirler tamamen kişinin isteğine bırakılmış olur.

Ahlâkın en önemli ilkelerinden bir de adalettir. Adalet ise ancak müeyyide ile gerçekleşir.

Ahlâkî müeyyide, hukuki adaletin gerçekleşmesi için de gereklidir. Nitekim bir çok suçlunun, sırf vicdan azabı veya Allah korkusu gibi manevi cezaların baskısına dayanamayarak, ispat edilmeyecek durumdaki suçlarını itiraf ettikleri bilinmektedir.²²⁶

V. Sonuç

Ahlâk, bireyin ve toplumun hem dünya hem de ahiret saadetini elde etmesini amaçlaması yönüyle “din” ile çok yakın bir ilişki içerisindedir ve belki de bu yüzden bazı lügatlerde “din” ile eş anlamlı kabul edilmiştir. Allah tarafından gönderilen son

²²⁵ Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 107.

²²⁶ Mustafa Çağrıncı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 2000, ss.163 vd.

dinin kutsal kitabı olan Kur'ân'da yaklaşık altı yüz ayette ahlâkî prensiplere yer vermiştir.

İslam ahlâkının en önemli özelliklerinden birisi ahlâkî iyiyi belirleme yetkisinin Allah'ın olmasıdır. Bu sebeple Kur'ân İslam ahlâkının ana kaynağıdır. Zaten diğer İslam ahlâkının kaynakları olarak gösterilen Hz. Muhammed ve Sahabilerin ahlâklarını şekillendiren de Kur'ân'dır.

Ahlâkın din ve dinin diğer iki temel ögesi olan iman ve ibadet ile ilişkisini ele aldığımızda bunların mutlak surette birbirinden etkilendiğini görülecektir. Özellikle ibadetlerin yapılış amaçlarından birisinin de kişinin ahlâkını kötülüklerden arındırmak olması hayli dikkat çekicidir. Bu yönüyle bir değerlendirme yapılacak olursa, dinin temel unsurlarını önem sırasına göre belirlerken ahlâkı, ibadetlerin önünde zikretmemiz gerektiğini düşünmekteyiz.

Kur'ân'daki ahlâkî kavramlara bakıldığında ise akıl ve vicdanın ahlâk duygusunun temeli olduğu ancak bunların tek başlarına yetersiz olacağından iyi yönde bir rehberliğe ihtiyaç duydukları görülecektir. Kişi iyi ile kötüyü ancak aklın bir faaliyeti olan ilim sayesinde ayırabilir. Ahlâkî davranışların tam bir değerlendirmeye tabi tutulmaları, kişinin hürriyet ve iradesini özgürce kullanmasına bağlıdır. Bu şekilde yerine getirdiği sorumlu ve yükümlü olduğu davranışlar sonucunda belli bir müeyyideye tabi tutulur. Bu müeyyideler de ahlâkî, kanuni ve ilahi olmak üzere üç çeşittir.

Kaynakça

Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1994.

Akseki, Ahmet Hamdi; *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, sad.: Ali Arslan Aydın, Nûr Yayınları, II. Baskı, Ankara, 1991.

Âşûr, Abdu'l-Fettâh, *Menhecu'l-Kur'ân fî Terbiyeti'l-Müctema'*, Mısır, 1979-1399.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, I-XII*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.

Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, Konya, 1997

Babanzâde Ahmed Nâim, *İslâm Ahlâkının Esasları*, Yücel Yayınları, İstanbul, 1963.

Balaban, Mustafa Rahmi, *Ahlâk*, T.B.M.M. Maarif Vekaleti Neşriyatı, İstanbul, 1342 h.

Bergson, Hanry, *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*, çev.: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail (v. 256 h./870 m.), *el-Câmiu's-Sahîh*, tahk: Muhammed Züheyr, Dâru Tavkı'n-Necât, 1. baskı, 1422 h., I-IX.

Çağrııcı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 2000.

Çubukçu, İbrahim Agah, *İslâm'da Ahlâk ve Manevi Vazifeler*, Ankara, 1974.

ed-Dehlevî, Şâh Veliyyullâh b. Abdurrahmân, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, şerh: Muhammed Şerîf Sukker, Dâru İhyâi'l-Ulûm, I-II, Beyrut, 1992/1413, II. baskı.

Descartes, *Ahlâk Üzerine Mektuplar*, çev.: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1946.

Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı*, çev.: Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yayınları, İstanbul, 1993.

_____, *Kur'ân'a Giriş*, çev.: Salih Akdemir, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2000.

Ebû Zehrâ, Muhammed, *el-Müctemau'l-İnsânî fî Zilli'l-İslâm*, Dâru'l-Fikr, II. Baskı, Beyrut, 1970.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, I-IX, İstanbul, 1935.

Erdem, Hüsametdin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Sebat Matbaası, Konya, 1996.

el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu'l-Luma' fî'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Beyrut 1952.

el-Fârâbî, *Fusulu'l-Münteze'a fî İlmi'l-Ahlak*, Neş: Fevzi en-Neccar, Beyrut, 1986.

_____, *el-Medînet'ül-Fâdıla*, trc.: Nafiz Danışman, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

el-Gazzâlî, Ebu Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed; *İhyâ'u-Ulûmi'd-dîn*, I-IV, Mısır, 1302 h.

_____, *Huluku'l-Müslim*, Dâru'l-Beyân, Kuveyt, 1970/1390.

Gökberk, Macit, *Felsefenin Evrimi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1979.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'a Giriş*, trc.: Kemal Kuşçu, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961.

Hicâzî, Muhammed Mahmud, *Furkân Tefsiri*, trc: Mehmet Keskin, I-V, İlim Yayınları, İstanbul, trsz.

Işık, Emin, *Kur'ân'ın Getirdiği*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.

İbn Arabî, Muhammed, *Kitâbu'l-Ahlâk*, Dimeşk, trsz.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem b. Ali (v. 711 h.), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, 3. Baskı, 1414 h.

İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev.: A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

İbn Rüşd, Ebu'l- Velid Muhammed b. Muhammed, *Faslu-l Makal*, Neş: A. N. Cemal - M.E. el Haneci, Mısır, 1910.

İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Hasan b. Ali, *el-İlâhiyyât min Kitâbiş-Şifâ*, Neşr: Hasanzâde Amûlî, Kum, 1997.

İnan, Yusuf Ziya, *Ahlâk Nizamında Din*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1964.

İz, Mahir, *Din ve Cemiyet*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1973.

Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, tahk. Abdülkerim Osman, Kahire 1988.

Kandemir, Mehmet Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, II. baskı, İstanbul, 1980.

Kant, Immanuel, *Philosophia Practica Universalis (Etik Üzerine Dersler: I)*, çev: Oğuz Özügül, İstanbul, 1994.

el-Kardâvî, Yusuf, *İbadet*, trc.: Hüsamettin Cemal, Muvahhit Yayınları, Trabzon, 1986.

Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'ân'da Ahlâk Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, XV. Baskı, Beyrut, 1988.

el-Mâturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbu't-Tevhîd*, İsam Yay., Ankara 2003.

el-Mâverdî, ebu'l-Hasan, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, thk.: Mustafa es-Sekâ, Beyrut, 1986/1407.

Müslim b. el-Haccâc (v. 261 h.), *el-Câmiu's-Sahîh*, tahk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trsz., I-V.

Reçber, Mehmet Sait, “*Kur’ân ve Ahlâk Metafiziği*”, IX. Kur’ân Sempozyumu, Konya, 14-16 Nisan 2006, Fecr Yayınları, Ankara, 2007.

es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Ravâi’u'l-Beyân Tefsîru Ayâti'l-Ahkâm mine'l-Kur’ân*, I-III, Beyrut, 1986.

Sena, Cemil, *İnsanlar ve Ahlâklar*, Okat Yayınları, İstanbul, 1970.

eş-Şarkâvî, Muhammed Abdullah, *el-Fikru'l-Ahlâkî*, Mektebetu'z-Zehrâ, Kahire, 1988/1408.

Tabbâra, Afif A., *İlmin Işığında İslâmiyet*, çev.: Mustafa Öz, Kalem Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 1981.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzûatu'l-Ulûm*, trc.: Kemâleddin Mehmed Efendi, I-II, Dersâadet İkdâm Matbaası, İstanbul, 1313 h.

Turgut, Ali, *Kur’ân-ı Kerim’de Ahlâk Esasları*, Şamil Yayınları, İstanbul, 1980.

Türkgülü, Mustafa “*İslam Ahlâkı ve Kur’ân’ın Ahlâk Öğretisi Üzerine Bir İnceleme*”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss. 179-206, Sayı: 1, Elazığ, 1996

Uysal, Veysel, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1994.

Yalçın, Mikdat, *İman ve Ahlâkın Hayati Değerleri*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1981.

ez-Zebîdî, *Tâcu'l Arûs*, I-XII, Mısır, 1306 h.